

„Az magyar nyelvnek dicsőisége”

Balassi-értelmezések 1899–1994

Öt év híján éppen egy évszázada annak, hogy Balassi Bálintról első ízben monográfia jelent meg, s ez a költő életét és munkásságát egyaránt a teljesség igényével kívánta bemutatni.

Ha nem tudnánk, hogy mindezt a 19. század legvégén vetették papírra, akár aktuális helyzetértékelésként is elfogadhatnánk. „Kérdés kérdés után vár megfajtásra” – írta a továbbiakban Erdélyi Pál, mi pedig hozzátehetjük: a helyzet végső soron ma is hasonló. Mondhatjuk ezt annak tudatában is, hogy a 20. század – Erdélyihez képest – nagyot lépett előre a Balassi-filológiában, merőben új vonásokkal gazdagította az összképet, tévedéseket korrigált, műveket fedezett fel, és szemléletmódot váltva újított a korábbi magyarázatokon. Mégis, kísértetiesen igaznak hatnak az első monográfus szavai: kérdések sora tolul elénk a „magyar Amphion” életével és költészetével kapcsolatban, ma is sok tekintetben rejtélyek és hipotézisek útvesztőjében kell eligazodnunk Balassit illetően, a viták pedig csak élesedtek az adatok felhalmozódása s a kor mélyebb megismerése révén. Ez kellő mértékben indokolja, hogy időnként kísérlet történjen a kutatás helyzetének áttekintésére, az értékelés főbb tendenciáinak, a költői portré módosulásainak számbavételére.

A feladat nagyságát tekintve mindenekelőtt célszerű pontosítani szándékunkat, szűkíteniünk témakörünket. Előre kell bocsátanunk, hogy nem a teljes Balassi-szakirodalom mérlegelésére vállalkozunk, ezt már csak azért sem tesszük, mert *Stoll Béla* frissen megjelent bibliográfiája minden fontos tételt tartalmaz, a kutatás adatai tehát elsősorban onnan ismerhetők meg. (2) Előadásunk arra tesz kísérletet, hogy a Balassi-kép alakulásának főbb állomásait tekintse át, a költői életmű értelmezésének módosulásait vegye számba, regisztrálja a különböző kutatói álláspontokat, s a tudományt előrevivő polémikák mögött a consensus communis esélyeit is keresse. Az objektív szándékú áttekintésnek is – szükségképp és kényszerűen – vállalnia kell azonban bizonyos szubjektivitást, mivel az irodalomtörténeti teljesítmény nem mérhető egzakt módon, mennyiségi mutatók alapján. Egy rövid tanulmány is mondhat többet, mint egy terjedelmes könyv, s már *Rimaytól* tudjuk: „tíz igen” is lehet többet nyomni, mint „nagy rakás szón”. Ezt szem előtt tartva próbáljuk meg bemutatni a 20. század Balassi-interpretációit, főként az életmű értékelésére figyelve, egyáltalán nem – vagy csak másodlagosan – érintve biográfiai, kiadástörténeti vagy textológiai kutatási eredményeket. Bizonyos mértékig folytatását adhatjuk így *Gerézi Rabán* tanulmányának, amely Rimaytól Babitsig tekintette át Balassi utóéletét, de sajnálatos módon befejezetlen maradt. Gerézi szerint: „Szinte törvényszerűnek mondható: egy-egy nagy író portréját minden korszak, sőt majd minden nemzedék a maga irodalomtörténeti szintjén, a saját képére és hasonlatosságára szokta megalkotni. Ezen magán, mint pusztá tényen, kár volna fennakadnunk. A baj – Balassi esetében is! – ott kezdődik, hogy egyes korábbi, idejélmúlt elgondolások, tételek, sőt té-

A szerző, Erdélyi Pál – a neves literátor Erdélyi János fia – műve előszavában a következőket írta: „Magában véve a Balassa-kérdésnek is van története, s annak fejlődése szinte oly érdekes, mint Balassa Bálint költői egyéniségének kibontakozása. Ellentétek és feltevések váltogatták egymást, mignem az idő megfordult felette, s a trubadúr helyét elfoglalja az oligarcha, a vallásos költőt meghaladja a szerelmeknek lángoló szívű bajnoka. Az illúziók szétfoszottak s előttünk áll a 16. század erős, dacos és hatalmas daliája”. (1) A tudós monográfus 1899-ben tehát már a Balassi-kérdés történetéről beszélt, számos interpretációt emlegetett, ellentétekről és feltevésekről szólt, s arról, hogy az idő „megfordult felette”.

vedések vagy hiedelmek, noha kisebb-nagyobb metamorfózison mennek át, szívesen tovább élnek... A költő »utóéletével« tehát nemcsak számolnunk kell, hanem – ahol és amennyiben szükséges – leszámolnunk is! Szigorú mércével elválasztván az értékest a haszontalantól”. (3)

Mi most elsősorban mégsem e szigorú rostálást tekintjük feladatunknak, mint inkább a legfontosabb interpretáció-változatokra irányítjuk figyelmünket, ezeket igyekszünk bemutatni, esetenként ütköztetni, s úgy reméljük, az általuk nyert tanulságok is segíthetik a további kutatást. Noha célunk a Balassi-filológia 20. századi útjának követése, kiindulópontnak mégis Erdélyi művét tekinthetjük, már csak azért is, hogy fejet hajtsunk első Balassi-monográfusunk emléke előtt.

Erdélyi Pál biografikus-historikus monográfiája a múlt század végének átlagos tudományos szintjén állt, jórészt korrajzot adott, történeti keretek között mutatta be az egyén szerepét, s nem sok figyelmet fordított a poétai teljesítményre. A katona, a perlekedő oligarcha, a szerelmet sóvárgó férfi alakját rajzolta meg, elismerésre méltóan szorgos levéltári kutatómunka alapján. A költői életmű viszont itt alig több, mint dekoráció az életúthoz, az események illusztrációja, a „hatalmas egyéniség” megnyilatkozásának egyik terepe, a „kivételes temperamentum” művészi tükröződése. (4)

Erdélyinek e jellegzetesen századfordulós monográfiája és *Szilády Áron* szövegkiadása az az alap, amelyről a Balassi-filológia a 20. században elindulhatott, hogy máig vezető, kiterőekkel és zsácutcákkal tarkított, heves polémiáktól kísért, de nem kevés magaslati pontot elérő, felfedezésekben és új eredményekben bővelkedő útját bejárja. Aligha vitatható, hogy ennek az útnak volt első jelentékeny állomása *Eckhardt Sándor* doktori értekezése, amely Balassi irodalmi mintáinak feltárását tűzte ki célul. (5) Ez az 1913-ban közzétett disszertáció egyben fél évszázados kutatómunka nyitányát is jelentette, s az egyik legmarkánsabb Balassi-értelmezés sarjadt ki belőle.

Erdélyi Pál biografikus-historikus monográfiája a múlt század végének átlagos tudományos szintjén állt, jórészt korrajzot adott, történeti keretek között mutatta be az egyén szerepét, s nem sok figyelmet fordított a poétai teljesítményre. A katona, a perlekedő oligarcha, a szerelmet sóvárgó férfi alakját rajzolta meg, elismerésre méltóan szorgos levéltári kutatómunka alapján. A költői életmű viszont itt alig több, mint dekoráció az életúthoz, az események illusztrációja, a „hatalmas egyéniség” megnyilatkozásának egyik terepe, a „kivételes temperamentum” művészi tükröződése.

„A legtudósabb költők írásainak” követője

Eckhardt igen széles körű európai kontextusban helyezte el a költő szerelmi líráját, bőségesen idézett példaanyaga az esetek egy részében paralelizmusokat, motívumazonosságokat villantott fel, más estekben a szerves kapcsolatok kutatásának tudott alapot teremteni. Ő említette először, hogy Balassi a *Poetae tres elegantissimi* 1583-as, párizsi kiadását használta, annak szövegeit imitálta, s itt olvashatta *Janus Secundus* intelmét is, amely a humanista költészetfelfogás tipikus megnyilvánulása. Eszerint a Parnasszus, a Helikon nem máshol található, mint „in doctissimorum Poetarum scriptis... Hi prepetuo in manibus habendi sunt, et ut cum fructu imitemur assidue, et diligenter, legendi...” (6) Nem kétséges, hogy Balassi ezt az elvet követte, *Eckhardt* pedig jó úton járt, amikor a

kortárs (és a kortársak által nagyra becsült) európai poézis körképét vázolta fel a Júlia- és Célia-versek háttéréként. Aligha vitatható, hogy a párizsi kötet neolatin költőtírásza a legerősebb kapocs Balassi és az európai poézis között. De arra is figyelmeztet Eckhardt, hogy „Balassi hatalmas írói egyéniségét nem meríti ki a reá ható irodalmi erők ismeretése”. (7)

E zárómondat – úgy véljük – a kutatás egyik kulcsfontosságú kérdésében nyilvánít máig is érvényes véleményt. Nem véletlen, hogy éppen ő – Balassi irodalmi mintáinak legszorgosabb vizsgálója – óv attól, hogy az európai párhuzamok és hatások mechanikus számbavétele után máris ujjongjunk az összkép létrejöttén, valamiféle végleges értékelés kialakításán. Eckhardtnak meggyőződése volt, hogy ehhez az európai kontextus mégoly aprólékos rajza sem elegendő önmagában, noha természetesen kikerülhetetlen lépcsőfokot jelent hozzá. Mindezzel együtt sem hisszük túlzásnak, ha azt mondjuk: Eckhardt 1913-as tanulmánya az első markáns Balassi-értelmezés, amely majd az irodalomtudós későbbi monográfiáiban teljeseedik ki, de amely már itt is felvillantja a portré két alapvonását, az európai horizontú humanista műveltséget és azt az egyedi karaktert, amely a magyar viszonyok közt élő – olykor vergődő – költő sajátja.

Míg Eckhardt az európai humanista poézisnek és Balassinak a kapcsolatára irányított figyelmét, addig századunk első felének másik kiemelkedő Balassi-filológusa, *Waldapfel József* inkább az életmű belső összefüggéseit vizsgálta. Waldapfel 1936-ban, a költemények időrendjét kutatva először is elkülönítette a *Radvánszky-kódex* kétes hitelű szövegeit a kétségkívül Balassinak tulajdoníthatóktól. (8) Ezt követően megállapította, hogy téves az a Szilády-Erdélyi-féle felfogás, amely a kódexbeli sorrendet kronológiai-nak vélte, s megcáfolta a *Dézsi*-féle edíció (1923) módszerének helyességét is, elvetve a Rimay-tervezetre alapozott eklektikus eljárásokat. Így már lehetővé vált, hogy az énekek „közvetlen aktualitása” mellett az „utólagos stilizálás” tényére is ráirányítsa a figyelmet. „Nagy művészettel életbeli elemekből felépülő lírai regény kezdete ez” – írta a Júlia-ciklusról, majd azt valószínűsítette, „hogy a ciklus zömét valósággal átadott versek alkotják, melyeket azonban az utólagos összefűzésnél némileg átalakított”. (9) E megállapítás igazát a modern kutatás is alátámasztotta, amikor elismerte, hogy Waldapfel „meg tudta írni a kódex számos ponton mindmáig elfogadható elméletét, s ebből a Balassi-kronológiára nézve messzemenő következtetéseket vonhatott le.” (10)

Ez így igaz, e ponton Waldapfel érdemei elvitathatatlanok.

Másik kutatási terepén, Balassi irodalmi mintáinak felderítésében Waldapfel Eckhardt munkáját folytatta. (11) Főként az olasz kapcsolatok vizsgálatában ért el eredményeket, pedig még nem ismerte a *Dionigi Atanagi*-féle petrarkista antológiát, amelynek Gyulafehérvárott meglévő példánya további bizonyítékokat szolgáltatott volna fejtegetéseire. (12) Hasonló a helyzet a *Szép magyar komédia* esetében, ahol Waldapfel a teljes szöveg ismerete nélkül is helyes irányba indította el a kutatást, amely végül *Amedeo Di Francesco* kismonográfiájában teljeseedett ki. (13)

Eckhardt monográfiái zárták le az 1940-es évek elején a Balassi-kutatás első nagy korszakát. (14) Az ő könyveiből – amelyek egyébként Waldapfel eredményeit is asszimilálták – határozott költői portré körvonalai bontakoztak ki. Eszerint Balassi alakjában a *poeta natus* és a *poeta doctus* együttesen van jelen, a magyar katona-oligarcha mentalitása európai látókörű humanista műveltséggel kapcsolódik össze, költészetét egyfelől a petrarkizmus és a neolatin költőtírász hatása, másfelől a magyar és kelet-közép-európai költészeti tradíciók formálták ki. Elégge világosan megfogalmazta Eckhardt, hogy Balassi az első olyan magyar költő, akiben az élet artisztikus átköltésének szándéka munkált, aki élet és poézis kettősségét határozottan elválasztotta egymástól. Tetemes mennyiségű ismeretanyagot – könyvtárit és levéltárit egyaránt – olvasztott szintézissé Eckhardt, viszont a legfontosabb segédeszközt nélkülöznie kellett: nem volt még kezében a Balassi-kutatás kulcsa, a *Radvánszky-kódex* kiadása. *Varjas Béla* mintaszerű kiadásá-

ban, Eckhardt előszavával a kódex hasonmása és betűhív szövege 1944-ben jelent meg, s ez megteremtette az alapját a kritikai kiadásnak. (15) Ennek elkészülte fémjelezte a Balassi-kutatás második nagy korszakát, amelyben *Klaniczay Tibor* kutatásai hoztak legtöbb eredményt.

„A szerelem költője”

Elsősorban maga *Klaniczay Tibor* volt az, aki a kritikai kiadást mérföldkőnek tekintette a Balassi-filológiában, s azt a régi magyar irodalomtörténeti kutatómunka „legnagyobb értékei közé” sorolta. (16) Reveláló erejű, terjedelmes „hozzászólása” azonban azt is hangoztatta, hogy a kritikai kiadás eredményei továbbfejlesztendők, s az előbbrelépés záloga éppen a jeles edíció fehér foltjainak eltüntetése. Ennek érdekében igen alapos kiadástörténeti és szövegkritikai kutatásokat folytatott, a Balassi–Rimay-féle kéziratos és nyomtatott szöveg hagyománynak egész kiadástörténetét felülvizsgálta, így tudta Eckhardt eredményeit továbbfejleszteni. A szakmai közvélemény előtt jól ismert ún. fésűs módszerrel összevetette a Balassi-kódex és a lőcsei 1670-es rendezett kiadás anyagát, s megállapította az istenes énekek legvalószínűbb kronológiáját, táblázatba foglalva mutatta be a szövegek genealógiáját, a különféle gyűjtemények és kiadások – kéziratosak és nyomtatottak – összefüggéseit. A kritikai kiadás alapján, de annak eredményeit kiegészítve, továbbépítve, az akkor rendelkezésére álló filológiai adatok és ismeretek teljes birtokában írta meg 1960-ban nagyívű, könyvméretű tanulmányát a „Venus követő” költőről, „Júlia rabjáról”, a Cupido szeszélyeinek kiszolgáltatót poétáról. (17)

„Balassi Bálint a szerelem fogalmához kapcsolta élete legszebb vágyait és eszményeit, a szerelemről írva vált halhatatlan költővé” – így szól *Klaniczay Balassi-értelmezésének* egyik alaptétele. (18) E felfogás Rimay vélekedésére is támaszkodhatott, eszerint Balassi „műve célpontjául Juliát tette meg”. (19) *Klaniczay* koncepcióját minden bizonnyal befolyásolta az a tény is, hogy a *Szép magyar komédia* teljes szövege épp akkoriban, 1958-ban került elő, s a felfedezés friss örömeivel ismertethette a prologusban rejlő ars poeticát, a költő szerelmi lírájának elméleti hátterét. (20) Teória és poézis, kiteljesedő életrajz és adatgazdag kritikai kiadás egyaránt rendelkezésre állott tehát ahhoz, hogy a szintézist megkísérelhesse létrehozni az ilyen jellegű vállalkozásra fogékony tudós. Így jött létre az a tanulmány, amelynek eredményeit azóta már itt-ott kikezdte ugyan az idő, egyes tételeit vitatták és vitatják ma is az újabb elemzések, de amely a maga nemében egyik kimagasló pontja volt a Balassi-kutatás történetének.

Klaniczay együttesen szemlélte, egymást kiegészítve mutatta be az életút eseményeit és a lírai önéletrajzot, „a Venus és Cupido bekapcsolásával létrehozott retorikus-mitologikus” kompozíciót. (21) Arra is utalt, hogy az eredetileg egymástól független udvarlóversek a ciklusban újabb, mélyebb jelentést hordoznak, a lírai életmű így végső soron zárt egységet alkot. *Klaniczay* értelmezése szerint Júlia „eszménnyé alakult” a lírai kompozícióban, s minden más motívum – vitézség, bűnbánat, könyörgés, újabb szerelmek, Célia, Fulvia, tavaszélmény, bujdosás, búcsú és zsoltáros panasz – egyaránt és csakis a Júlia-szerelem függvénye, annak fényében vagy épp árnyékában kap értelmet, minősítést, helyet a költői értékek hierarchiájában. Lényegét tekintve ez a Balassi-kép ment át akadémiai kézikönyvünknek Gerézdi és *Klaniczay* közös munkájaként létrejött Balassi-fejezetébe is, lezárva ezzel a kutatásnak egy újabb periódusát, jelen áttekintésünk szerint második szakaszát (1944–1964).

Az újabb és újabb interpretációk némi szünet után, az 1970-es évek elejétől kezdve erről az Eckhardt–*Klaniczay*-féle kutatói állásponttól indultak (és távolodtak) el, hogy újabb elemzési szempontok és megfontolások révén módosítsák az összképet. Egyes elemzők azt is vitatni kezdték, hogy a szerelmi tárgykör és Júlia alakja lenne a Balassi-líra centrális része, s másutt kezdték keresni az életmű kulcsát. Többnyire egy-egy költe-

ményre összpontosították figyelmüket, azt elemezték behatóan, s aztán annak alapján igyekeztek következtetést levonni a költői teljesítmény egészére vonatkozóan.

Újabb ecsetvonások a költői portrén

1970-ben, szinte azonos időben, egymás kutatásait kiegészítve, *Varjas Béla* és *Julow Viktor* egyaránt a *Katonaénekben* vélte megpillantani a Balassi-poézis csúcspontját, leg-rangosabb teljesítményét. Varjas szerint „az érzelmi és gondolati komplexitás és hullámzás avatja Balassi művét hallatlanul modernné”, s a hárompillérű struktúra rendkívül feszes keretei között létrejött remekmű azt is példázza, hogy „a modern nemzeti irodalom mégiscsak a reneszánszból sarjadt ki”. (22)

Julow ugyancsak kiemelkedő szerepet tulajdonított a költeménynek. Több mint hatvan lapnyi, minden részletre kiterjedő elemzése szerint „a *Katonaének* a magyar reneszánsz költészet csúcsteljesítménye”, amely „témáján belül totalitásra tör”, stilisztikailag pedig „lenyűgöző művészi tudást” mutat. Ő innen vélte magyarázhatónak az életművet, mert ez egyrészt szintézis, másrészt „Balassi egész poézisében pedig az átfogott értékkategóriák legszélesebb láthatára révén, a legnagyobb súlyú, legegységesebb mű”. (23)

Ma – majd negyedszázad távlatából – szemlélve e két elemzést, észrevételeink kettős irányúak. Egyfelől elismeréssel nyugtázható az a gazdag szempontrendszer, amellyel a két kutató közeledett a műhöz, s érthető az is, hogy a részletekbe felejtkezés örömeivel mutatták fel annak esztétikai értékeit, ösztönzést is adva egyben további régi magyar versek interpretációjára. Másfelől azonban – úgy látjuk – túlzásokba is bocsátkoztak, nem vették kellő mértékben figyelembe a vers ciklusbeli helyét és szerepét, s nyugat-európai verstani előzményeivel sem számoltak. A túlzások közül is kirí az András-kereszt beelátása a szövegbe, bár igaz, hogy e hipotézist idáig érdemben nem cáfolta a szaktudomány. Mivel azonban egyes tankönyvekben és népszerűsítő kiadványokban erősen tért hódít, (24) célszerű ehelyütt megfogalmazni álláspontunkat: a Krisztus-monogram szövegbeli jelenlétének szellemesen felépített hipotézisét se bizonyítottnak vagy bizonyíthatónak, se hihetőnek nem tartjuk, mivel versszövegek belsejében lévő kulcsszavak dekódolható összekötésére nem tudunk említeni példát sem a hazai, sem a külföldi irodalomból. Sem a szóakrosztichon, sem a mezosztichon formai követelményeinek ez így nem felel meg, a kulcsszavak kiválasztása sem indokolt.

Aligha véletlen, sőt inkább törvényszerűnek látjuk, hogy a Júlia-ciklus, majd pedig a *Katonaének* piederstálra emelését követően a Balassi-poézis varázsát magyarázni kívánó figyelem az istenes versek felé fordult, s e háttérbe szorult, elhanyagolt témakörből kísérelte meg a költői portré továbbbépítését, autentikusabb megragadását. Az *Adj már csendességet* kezdetű költemény *Németh G. Béla* által adott elemzése 1977-ben szembeszállt a Balassi-líráról érvényben lévő tézisekkel, egyértelműen kijelentve: „Azt mondják, szerelmi költészetében adta legteljesebben önmagát, művészetét. Nem hiszszük”. (25) A nagyívű elemzés konklúziója szerint Balassinak „sorsmérő, életértékeket, értékérvényt latoló” verseiben van jelen „az árérzett gondolattal egészen épített világkép”, a kései vallásos költemények ebből következően a legértékesebbek, mivel a költő itt adja „legteljesebb önmagát”.

Nyilvánvaló, hogy ennek a felfogásnak a hatására került be az 1979-ben megjelent új gimnáziumi tankönyvbe az az értékelés, amely szerint „Balassi jellegzetesen reneszánsz vallásos költészetében alkotta a legeredetibbet. Nyelvileg is ezek a művei a legszebbek, szóképei itt a legmélyebb értelműek”. (26)

Új szemléletmód megjelenése s egyben határozott szembehelyezkedés ez mind a Klaniczay-féle, mind a Varjas–Julow-féle Balassi-értelmezéssel. Kézenfekvő tehát a kérdés: mennyire volt időszerű ez a hetvenes évek végén? Szükséges volt-e, indokolták-e a kutatási eredmények a hangsúlyok ilyen méretű megváltoztatását?

Annak eldöntése, hogy a költői oeuvre mely rétege, tematikai vagy műfaji csoportja a legértékesebb, nem lehet mostani feladatunk. Úgy sejtjük, ha a ciklusok teljes korpuszára – s nem különálló művekre – irányulnak majd az elemzések, csökkenni fog az efféle kérdés súlya. Annyit azonban már most megjegyezhetünk, hogy egy gazdag és sokszínű életmű egy-két darabját tankönyvszerűen a legszebbnek kijelenteni kockázatos vállalkozás, s az is erősen vitatható, hogy a vallásos költészet „szóképei” értékeesebbek lennének a más témában íródott versekénél. Az viszont nagyon is érthető, hogy a vallásos líra rehabilitációja a hetvenes évek végétől nagy hangsúlyt kapott, s a marxista szólamokat sem nélkülöző korábbi irodalomtudománnyal szemben erősödött a témakör iránti figyelem. A túlzás azonban itt is megjelent, magyarázata is akad, az arányok helyrebillentése viszont a jövő feladata.

S még mindig az egyes művek újszerű megközelítéseinek egy további példáját kell számba vennünk, amikor a *Szép magyar komédia* Amedeo Di Francesco által adott vizsgálatát említjük meg. (27) Ismét olyan elemzés az övé, amely egy pontról széttekintve, általánosabb érvényű megállapításokig jut el. Szerinte az *Amarilli* képkinccse visszaköszön a Célia-ciklus egyes darabjaiban, *Castelletti* pásztorjátéka tehát kétirányú kapcsolatban állott Balassi műveivel. Egyrészt a magyar költő beleszötte „saját világának autonóm motívumait a komédiába”, másrészt azonban „az olasz mű által kínált, s ösztönzően ható elemek befogadása” figyelhető meg poézisében. Amedeo Di Francesco egy másik tanulmányában a kései Balassi-líra manierista vonásaira, a reneszánsz válságában gyökeres eszme- és érzelmvilágára hívta fel a figyelmet. (28) Különösen szerencsés, hogy épp egy külföldi kutató utalt a magyar poéta kortárs európai analógiáinak jelentőségére, valamint az olasz irodalom hazai recepciójának kettős vonulatára. Az első echós vers elemzésekor Di Francesco a következőket írja: „Nincs nagy jelentősége annak a ténynek, hogy egyik-másik vonatkozás megvan az olaszban is, minthogy Balassi gazdagabbá teszi az eredeti kiindulást, egyesítve azt saját személyes hozzájárulásával”. (29)

Ez a megközelítési mód példaértékű lehet más művek esetében is; sok felesleges vitát iktatna ki annak az alapelvnek az elfogadása, hogy az imitáció Balassi esetében sosem szolgai utánzás, hanem önkifejezés, s ehhez keresi az irodalmi eszközöket. E törekvése során a legkülönbözőbb forrásokat mozgósítja a Párizsban kiadott neolatin költői antológiától kezdve, a zsoltárokon és a török bejteken át, egészen a kelet-közép-európai folklórig s *Castelletti* pásztorjátékáig. A külföldi minták és a Balassi-textusok motívumegyezései azonban – mint erről korábban már Eckhardt is idéztük – önmagukban még szinte semmit nem mondanak a magyar költő művének karakteréről, értékéről, irodalmi helyéről. Természetesen könnyebb e tételt hangoztatni, mint átültetni a gyakorlatba, s aprólékos filológiai munkával kimutatni azt a többletet, nóvumot, amivel a magyar költő a nemzetközi sablont gyarapította, átformálta. Amedeo Di Francesco azonban éppen ezt tette meg, könyve azért foglалhat el fontos helyet a Balassi-értékelések panorámájában. Vele szemben *Csanda Sándor* könyve megmaradt a költői képek csoportosításának szintjén, a Balassi-metáforák szláv párhuzamainak felderítésén túl azonban mélyebb elemzésekre nem vállalkozott. (30)

A hetvenes évek kutatásait *Nemeskürty István* népszerű kismonográfiája foglalta össze, hasznosítva a felgyülemlett kutatási eredményeket, s egyben olvashányossága révén közkinccsé is tette őket. (31) Az 1970–1980 közötti évtizedet a Balassi-kutatás harmadik korszakának értelmezve azt mondhatjuk: az egyes művekre irányuló részletkutatások évei ezek, a műelemzések öröndetes, ámde korántsem elégséges számbeli gyarapodásának időszaka, amelyben azután a felhalmozódó eredmények egyre jobban ki is kezdték, helyenként túl is haladták az akadémiai irodalomtörténet felfogását.

Leginkább az idáig még nem említett *Horváth Iván-féle* kutatásokról mondható ez el, az ő tanulmányai szintén a hetvenes évek eleje óta jelentek meg, fokozatosan építve ki egy újszerű Balassi-értelmezés bázisát. A korábbi kutatóktól eltérően azonban Horváth Iván nem egyes műveket vizsgált, hanem a költői életmű egészét érintő kérdéseket köze-

lített meg új utakon. Eredményeit 1982-ben megjelent könyve foglalta össze, vizsgálódásai ekkor álltak össze jellegzetes értelmezéssé, kézenfekvő és célszerű tehát a költőre vonatkozó kutatás legújabb korát innen datálni. (32) Ezt a kutatási szakaszt (1982–1994) helyenként heves polémiák kísérték, közülük figyelmünket ezúttal csupán azokra irányítjuk, amelyek előrevittek a kutatást, újabb vonásokkal gazdagították az összképet.

Trubadúr-szerep?

Horváth Iván kutatásainak újdonságai közül az eszményi Balassi-kiadás koncepciójának említése kívánczik első helyre. Ez az ún. „Gerézdy–Klaniczay sejtés” továbbvitele a hipotézis szintjére, s már az 1976-os egri konferencián megfogalmazódott, az újvidéki kiadásban pedig ugyanakkor testet is öltött. (33) A kritika ezt a kiadási ötletet kedvezően fogadta, (34) s ma sem mondhatunk mást, mint hogy lehetséges a 3x33-as ciklusrendezési elképzelés, noha nemcsak hogy soha nem valósult meg, de még a koncepció léte sem bizonyítható. (35) Jó, hogy egy ilyen Balassi-kiadásunk is van, hiba lenne viszont, ha az újabb edíciók ezt követték volna s a filológiai alapot a bizonytalan – bár kétségtelenül szellemes – feltételezés miatt elhagyták volna.

Ennél lényegesebb s már a Balassi-értelmezés alapját érintő eredménye Horváth Iván könyvének, hogy a költő trubadúrszerepét is hangoztatja, noha reneszánsz voltát sem tagadja. Igen alapos, a nemzetközi medievisztikai szakirodalmat kiaknázó történeti-poétikai vizsgálódásai alapján alakította ki álláspontját, amely Balassira nézve semmitmondónak nyilvánítja a „középkori elemeket őrző reneszánsz” formuláját, s ehelyett a következőképpen fogalmaz: „Nem kívánom tehát kétségbe vonni, hogy Balassi reneszánsz költő. Nem kívánom a reneszánsz rovására hangsúlyozni Balassi középkoriaságát. (...) Ám nyomatékosan hangsúlyozni kívánom Balassi költészetének alapvető rokonságát az első trubadúréval. (...) Balassi az első magyar reneszánsz költő és az első magyar trubadúr”. (36)

Itt és most, a magunk részéről ezzel kapcsolatban csupán egyetlen kérdést vetünk fel: vajon biztos az, hogy a tagadni kívánt tézis és az új formula kibékíthetetlen ellentétben van egymással? Nem csupán arról van szó, hogy Horváth Iván kompozíció-, metrum- és rímtörténeti kutatásai nyomán pontosabban, egzaktabban fogalmazódhatott meg a korábbi – valóban kissé elmosódottra sikerült – minősítés?

Autentikus választ a szaktudománynak kell majd adnia, kérdésünk a *consensus* keresésének jegyében, a megtakarítható viták elkerülése érdekében fogalmazódott meg.

Bonyolultabb, egzaktabb, s ezért még inkább vitára serkentő tétele Horváth Iván könyvének a Balassi előtti magyar nyelvű, nőtiszteletet (fin'amors) tartalmazó, tehát udvari típusú szerelmi költészet létezésének tagadása. Mint írja: „Alfejezetünk fő kérdésére (volt-e Balassi előtt magyar fin'amors?) tehát forrásaink jövődő felfedezésekig mindenestre határozott nemmel válaszolnak. Ez a negatív következtetés nem erkölcsöscsőz prédikátorok elfogult ítéleteire, hanem elsősorban a fennmaradt versszövegek értelmezésére épül...” (37) Ennek az álláspontnak az igazolására sorakoztatja fel a *Szép magyar komédia* prológusának és Rimaynak azokat az állításait, amelyek Balassi kezdeményező szerepét hangoztatják a szerelmi téma irodalmi megjelenítését illetően.

A Balassi-értelmezésekre figyelmező kutatástörténeti áttekintésünk nem vitairat, s új adatokat vagy kutatási eredményeket sem kíván felvonultatni. Mégis, legyen szabad egy kérdést itt is megkockáztatnunk: van-e olyan költőgénusz, aki nem hirdette magáról, hogy egészen új utakon indul el, s elsőként valósít meg valamit? „Új vizeken járok” – írta egyik versének címében a pályakezdő *Ady*, majd így folytatta: „Új horizontok libegnek elébem...” (38) S vajon volt-e magyar költő, aki nála erősebben kötődött a hazai hagyományokhoz, honi értékekhez vagy éppen értékhiányokhoz, ahhoz a szellemi közeghez, amelyet a Kárpát-medencén belül készen kapott? S különben is: régi irodalmunk hagyományozódásának díszkontinuitását ismerve szabad-e tagadnunk előzmények létét pusztán azért,

mert Balassi esetleg nem ismerte – s Rimay sem akarta említeni – őket? Sem a komédia prológusa, sem Rimay nevezetes előszava nem szól a szerelmi tárgyú széphistóriákról, egyikük sem szól *Sylvester János* magyar hexameteiről a „hexameter-örület” fénykorában, s nem említik *Janus Pannonius* nevét sem, akinek műveit – főként *Zsámboki* 1569-es bécsi kiadása óta – az egész humanista Európa jól ismerte. Mindez pedig arisztokratikus, udvari irodalom, tudós humanista literátori teljesítmény, az *Euriálus és Lukréciában* pedig a nőtisztelet is benne foglaltatik, s az éppen ilyenfajta értékekre oly fogékony Balassi és Rimay mégsem említi őket, noha Rimay *Catullustól Janus Secundusig* több mint két tucat irodalmi híresség nevét sorolja fel. De tekinthető-e nemlétezőnek mindaz, ami a felsorolásból kimaradt? Lehet-e létezését tagadni mindazon költeményeknek, műfajoknak, témáknak, amelyekre Balassi és tanítványa nem utal? Nem természetesen, hogy a Balassit magasztaló Rimay éppen mestere piedesztálra emelése érdekében nyilatkozik lekicsinylően a *Mária királyné* kori magyar nyelv „fekete kökényéről” s az „ezelőtt két-háromszáz esztendőekkel fő dolgok állapotjában való munkák” magyar nyelvéről?

Az ilyenféle kérdések még hosszan sorakoztathatók lennének. Ennyi is elégnek látszik azonban annak kimondásához, hogy kockázatos vállalkozás egyes irodalmi jelenségek létezését tagadni csupán azért, mert szövegeik nem maradtak ránk, s mert a kor kiemelkedő írói nem említik őket. Mind a szövegek fennmaradása, mint az emlégetés esetleges abban a korban, amikor még csak éppen alakulóban van az irodalmi élet alapvető kritériumát jelentő könyvnyomtatás, s amikor az énekek orális és kézíratos terjedésének hajszálerezetét nem ismerjük.

De visszatérve feladatunkhoz, elismeréssel nyugtázhatjuk, hogy Horváth Iván több megfigyelése jelentékenyen gazdagította a szakirodalmat, a költői életműről való tudományos gondolkodást, elősegítette a kor európai poétikai szemléletének megismerését. De ezen túl, a vele polemizáló észrevételek is nyereséget jelentenek,

több kérdés tisztázását előmozdították. Elsősorban *Köszeghy Péter* vitacikkei ilyenek, ezek részleteinek ismertetése messze meghaladná mostani áttekintésünk lehetőségeit. (38) A Balassi-kép alakulása szempontjából viszont elengedhetetlen egy tanulmányának említése, azé, amelyik legátfogóbban, legmarkánsabban tartalmazza nézeteit, s tömörsége ellenére is egy szuverén értelmezés körvonalait villantja fel.

Alap gondolatát már címe is jelzi: *Balassi Bálint költészete: hagyomány és újítás*. (39) Ez persze még – a szerző maga utal rá – „végtelen általánosság”, ami „konkrét jelentéssel csak akkor telítődik, ha pontosan megmondjuk: mi ez a hagyomány és mi az újítás”. *Köszeghy* éppen arra a rendkívül nehéz filológiai feladatra vállalkozott, hogy közvetett

*Ennél lényegesebb s már
a Balassi-értelmezés alapját
érintő eredménye Horváth Iván
könyvének, hogy a költő
trubadúrszerepét is hangoztatja,
noha reneszánsz voltát sem
tagadja. Igen alapos,
a nemzetközi medievisztikai
szakirodalmat kiaknázó
történeti-poétikai vizsgálódásai
alapján alakította ki álláspontját,
amely Balassira nézve
semmitmondónak nyilvánítja
a „középkori elemeket őrző
reneszánsz” formuláját, s ehelyett
a következőképpen fogalmaz:
„Nem kívánom tehát kétségbe
vonni, hogy Balassi reneszánsz
költő. Nem kívánom
a reneszánsz rovására
hangsúlyozni Balassi
középkoriaságát. (...) Ám
nyomatékosan hangsúlyozni
kívánom Balassi költészetének
alapvető rokonságát az első
trubadúréval. (...) Balassi az első
magyar reneszánsz költő és
az első magyar trubadúr”.*

módon kísérelje meg bizonyítani a Balassi előtti magyar nyelvű „szerelmi versszerzés” és szerelmi frazeológia létét. Legalább három olyan érve van, amely különösen elgondolkodtató. Az egyik a vallásos és szerelmi poézis szókincsének középkori azonossága, amelyet *Dronke* monográfiája bőven illusztrál. A másik a 15–16. századi szótárainkban található, szerelemmel kapcsolatos szóanyag, a harmadik pedig a 17. században leírt, de logikusan korábbra is datálható magyar szerelmi költészet, amelynek egész tömegét nehéz lenne egyedül Balassi hatásának tulajdonítani. Mindebből Kőszeghy így vonja le a konzekvenciát: „Balassi nem volt kezdeményezője a magyar trubadúrköltészetnek, és nem volt megújítója a magyar versnyelvnek. Ebből a szempontból egy fejlődés betetőzője ő... az elítélt és elsősorban a szóbeliségben élő szerelmi költészetet... merte és tudta a megbecsült értékek közé s az írásbeliségbe emelni”. (40)

Kőszeghynek ezt az álláspontját támogatja *Komlowszki Tibor* legújabban köteté szerkesztett tanulmánygyűjteménye is. (41) Komlowszki mintegy negyedszázada írja többkevesebb rendszerességgel tanulmányait, amelyek elsősorban a Balassi-szövegek esztétikai értékeinek számbavételére irányulnak. Könyvének érdemeit és eredményeit másutt már volt alkalmunk méltatni, (42) ezenkívül *Ötvös Péter* terjedelmes recenziója is felmentést adhat most a részletese ismertetés alól. (43) A belőle kibontakozó Balassi-képről mégis szólnunk kell röviden. Komlowszki azt a költőt mutatja be, aki „a középkori énekhagyományt alakítja át modern értelemben vett lírai verssé”, s ezzel megteremtí a dallamtól független szövegönállóságot, az „autonóm lírai költeményt”, az „önálló-önelvű esztétikai teljesítményt”. Ezt egyrészt a szöveghangzás, a versakusztika, a zeneiség erősödésének tulajdonítja, s a versben gyönyörködni is tudó olvasó esztétikai fogékony-ságával párosítva fejti ki. Ha olykor szubjektívnek tűnik is némely megjegyzése, a vég-eredmény meggyőző, sikerül megmutatnia a Balassi-lírában a „változás állandóságát”, a Célia-versek akusztikai gazdagodását a korai költeményekkel szemben. Azt az esztétikai teljesítményt, amelyről már Rimay leírta, hogy az nem más, mint „az magyar nyelvnek dicsősége”. A versek szerkezetéről is minden korábbinál bővebb ismereteket nyerünk itt. Legfontosabbnak mégis a „magyar Amphion” nyelvéről mondottakat véljük. Eszerint „költői nyelvének jellemző jegyeit vizsgálva, a szintetizáló jelleget ére-zük meghatározóbbnak. A szövegvers kialakításában nyilvánvaló a kezdemény, a Balas-si-vers karakterében viszont a szintézis jut érvényre”. (44) *Palatics György* 1570-es kö-nyörgő éneke, *Szegedi Gergely* és mások sorai, jelzői, kifejezései szolgáltatták azt a mo-zaikszerű anyagot, amelyet Komlowszki szembesít a Balassi-líra egyes helyeivel, azért szólhat – Kőszeghy Péterrel egybehangzóan – szintézisről, betetőzésről, egyedi karak-terű poézisről vele kapcsolatosan.

A kutatások s az ezzel járó viták korántsem zárultak le. Valamennyiükről most nem is szólhatunk, noha számos részletkutatás (pl. *Bán Imre*, *Barlay Szabolcs*, *Stoll Béla*, *Jan Slaski*, *Gömöri György*, *Szabó Géza*, *Szőnyi György Endre*, *A. Molnár Ferenc* több ta-nulmánya) járult hozzá hathatósan a Balassi-filológia gyarapításához. (45) Eredménye-ik beépültek vagy be fognak épülni a monografikus feldolgozásokba, számunkra azon-ban most már csak az elmondottak summázásának nem könnyű feladata maradt hátra.

Összegezés

Tudjuk, minden periodizáció vitatható, a gyakorlat sokszínűsége nem szorítható kate-góriák, évszámok, definíciók bilincseibe. Mégis, az áttekinthetőség, a rendszerezés evi-dens igénye kikényszeríti az erre irányuló kísérletet. Ez jelen esetben, az előadottak alap-ján, a Balassi-értelmezések egy évszázadának alábbi korszakolását eredményezi.

Előzmény: az életmű megismerése Szilády kiadása nyomán (1879).

A kutatás állomásai, szakaszai:

– a Balassi-filológia kibontakozása Erdélyi Páltól Eckhardt monográfiájáig (1899–1943);

- a textológiai alag megalapozott Balassi-kép kialakítása a Radvánszky-kódex kiadásától az akadémiai színtézisig (1944–1964);
- a hetvenes évek műelemzései: Varjas, Julow, Németh G. Béla, Nemeskürty, Amedeo Di Francesco és mások munkái (1970–1980);
- a Balassi-filológia legújabb kora Horváth Iván könyvétől az 1994-es jubileumi konferenciáig (1982–1994).

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy más felosztás is elképzelhető, egyéb szempontok szerint is kijelölhetők a kutatói tevékenység határvételei, számunkra azonban jelenleg ez látszik legkézenfekvőbb, legcélszerűbb, számos érveléssel alátámasztható megoldásnak.

Szemlélnék így végére érve, joggal tehető fel a kérdés: hogyan látjuk végül is egy évszázad könyvtárnyi szakirodalmát, kutatói erőfeszítése, számos kiváló filológus interpretációja után Balassi alakját ma, halálának 400. évfordulóján?

Kutatási összefoglalónk természetesen csupán korlátozott érvényű konklúziót enged meg, itt és most csak annak összegezésére vállalkozhatunk, amit az eddigi szakirodalom számunkra nyújtott. Ez pedig nem több és nem kevesebb, mint annak kimondása: Balassi valóban sok tekintetben kezdeményező szerepet vitt a magyar költészet történetében, elsőként emelte irodalmi rangra a magyar szerelmi költészetet, elsőként változtatva énekeit szövegversekké, elsőként írt szerelmi tárgyú udvari drámát magyarul. Többégy kezdeményező szerepét kétségbe nem vonva, humanista és trubadúr vonásait egyidejűleg szem előtt tartva is jogosnak tartjuk azonban azt az álláspontot, amely szerint új házat építeni csak már meglévő építőkövekből lehet, versekből katedrális emelni csak már korábban is volt szavakból, kifejezőeszközletből, konvenciórendszerből, hazai és külföldi tradíciókból, egy meglévő kulturális kontextus egyes motívumaiból lehet. Ezeknek feltárása, összefüggésekbe illesztése, esetenként rekonstruálása a további kutatások feladata.

Kezdeményező vagy összefoglaló szerepe volt-e hát erősebb? Nyitánya vagy csúcspontja volt-e poézisa a régi magyar költészet történeti fejlődésének?

Egy évszázad szakirodalmának tanulmányozása számunkra azt sugallja, nem helyénvalók az ennyire sarkosan fogalmazott kérdések. Balassi jelentősége talán éppen abban áll, hogy tollán recepció és kreativitás harmóniába olvadt, artisztikum iránti fogékonysága és temperamentuma egymást erősítő tényezővé vált poézisében. E ritka szimbiózis többféle olvasatot, színes interpretációs skálát teremtett az életművét tanulmányozó utókor számára. Tanulság? Talán kérdéseinket is óvatosabbra kell fogalmaznunk, így válaszaink árnyaltabbak lehetnek, vitáink pedig egyértelműbben vihetik előre a tudományos megismerés ügyét. Ez lehet illő és méltó Balassi sokszínűségéhez, nyugati és keleti, magyar és külhoni, régi és új értékekre egyaránt fogékony figyelméhez, „eleven lánggal” lobogó szenvedélyeit az artisztikum és fikció önfegyelmző világába emelő egyéniségéhez.

Jegyzet

- (1) Erdélyi Pál: *Balassa Bálint I–II.* Budapest, 1899, 5. p.
- (2) Stoll Béla: *Balassi-bibliográfia.* Balassi-füzetek, Budapest, 1994. 1.
- (3) Gerédyi Rabán: *Balassi Bálint utóélete.* ItK, 1968, 401. p.
- (4) Erdélyi Pál: i. m., 225. p.
- (5) Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint irodalmi mintái,* ItK, 1913, 171–192. és 405–450. p., valamint uő.: *Balassi-tanulmányok.* Budapest, 1972, 172–252. p.
- (6) *Balassi Bálint összes művei I.* Szerk.: Eckhardt Sándor. Budapest, 1951, 192. p.
- (7) Eckhardt Sándor: i. m., 450. p.
- (8) Waldapfel József: *Balassi költeményeinek kronológiája,* ItK, 1926, 183–210., 271–285. p., valamint *Irodalomtörténeti Füzetek 15.* Budapest, 1927, 3–43. p.
- (9) Uo., 15–16. p.
- (10) Horváth Iván: *Balassi költészete történeti-poétikai megközelítésben.* Budapest, 1982, 20. p.

- (11) Waldapfel József: *Balassi, Credulus és az olasz irodalom*. ItK, 1937, 142–154., 260–272., 354–365. p. Uő.: *Balassi lengyel kapcsolataihoz*. EPhK, 1941, 310–318. p. Uő.: *Adalékok Balassi istenes énekeinek mintáihoz*. ItK, 1927, 77–86. p.
- (12) Barlay Ö. Szabolcs: *Adatok a petrarkizmus magyarországi történetéhez. Olasz petrarkista költők antológiája az erdélyi udvarban*. ItK, 1966, 183–190. p.
- (13) Di Francesco, Amedeo: *A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében*. Budapest, 1979.
- (14) Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint*. Budapest, 1941; uő.: *Az ismeretlen Balassi Bálint*. Budapest, 1943.
- (15) Balassa-kódex. Bevezette és jegyzetekkel közzéteszi: *Varjas Béla*. Budapest, 1944.
- (16) Klaniczay Tibor: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. In: MTA I. OK, XI, 1957, 265–338. p.
- (17) Klaniczay Tibor: *A szerelem költője*. In: *Reneszánsz és barokk*. Budapest, 1961, 183–295. p.
- (18) Uo., 271. p.
- (19) Rimay János írásai. Összeállította: Ács Pál. Régi Magyar Könyvtár, Források I. Budapest, 1992, 48. p.
- (20) Balassi Bálint Szép magyar komédiája, a Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei. Szerk.: Mišanik–Eckhardt–Klaniczay. Budapest, 1959.
- (21) Klaniczay Tibor: *A szerelem költője*, i. m., 246. p.
- (22) Varjas Béla: *Balassi és a hárompillérű verskompozíció*. ItK, 1970, 487. és 491. p.
- (23) Julow Viktor: *Árkádia körül*. Budapest, 1975, 5–64., ill. főként 24. p.
- (24) Legújabbban pl.: 99 híres magyar vers és értelmezése. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1994, 46. p.
- (25) Németh G. Béla: *A könyörgés artikulációja a reménység jegyében. Balassi Bálint: Adj már csendességet*. Új Írás, 1977, 4. szám, 11–20. p.
- (26) Az idevágó rész Szegedy-Maszák Mihály munkája. L.: *Irodalom I.*, Budapest, 1979, 209. p.
- (27) Di Francesco, Amedeo: *A pásztorjáték szerepe...*, i. m.
- (28) Di Francesco, Amedeo: *Balassi Bálint költészetének manierista vonásai*. ItK, 1976, 633–658. p.
- (29) Di Francesco, Amedeo: *A pásztorjáték szerepe...*, i. m., 120–121. p.
- (30) Csanda Sándor: *Balassi Bálint költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus*. Pozsony, 1973.
- (31) Nemeskürty István: *Balassi Bálint*. Budapest, 1978.
- (32) Horváth Iván: *Balassi költészete történeti-poétikai megközelítésben*. Budapest, 1982.
- (33) *Balassi Bálint Összes Versei*. Közzéteszi: Horváth Iván. Újvidék, 1976. – A kötet az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének kiadványa. Vö. még: ItK, 613–632. p.
- (34) Kőszeghy Péter: *99 híres magyar vers és értelmezése*. ItK, 1979, 218. p.
- (35) Varjas Béla: *Balassi nagyciklusa*. ItK 1976, 585–612. p.
- (36) Horváth Iván: i. m., 217–218. p.
- (37) Uo., 259. p.
- (38) Kőszeghy Péter: *Elhárítva. Megjegyzések Horváth Iván Egy vita elhárítása című cikkéhez*. ItK, 1989, 597–604. p.
- (39) Kőszeghy Péter: *Balassi Bálint költészete: hagyomány és újítás*. In: *Hagyomány és ismeretközlés*. Salgótarján, 1988.
- (40) Uo., 7. p.
- (41) Komlószi Tibor: *A Balassi-vers karaktere*. Budapest, 1992.
- (42) Hítel, 1993, 5. sz., 100–102. p.
- (43) ItK, 1993, 721–727. p.
- (44) Komlószi Tibor: i. m., 38. p.
- (45) Bán Imre: *Balassi Bálint platonizmusa*. In: *Eszmék és stílusok*. Budapest, 1976, 122–139. p.; uő.: *Il drama pastorale italiano e la „Bella commedia ungherese” di B. Balassi*. In: *Italia ed Ungheria*. Budapest, 1967, 147–156. p.; uő.: *Il petrarchismo di B. Balassi e le sue fonti veneziane e padovane*. In: *Venezia ed Ungheria nel Rinascimento*. Firenze, 1973, 261–274. p.; Ślaski, Jan: *Balassi Bálint und die polnische Literatur seiner Zeit*. Acta Litteraria, 1983, 127–134. p.; Stoll Béla: *Szövegjavítások Balassi verseihez*. ItK, 1974, 454–460. p.; Szőnyi György Endre: *Philip Sidney és Balassi Bálint recepciója*. ItK, 1989, 493–510. p.; Gömöri György: *Balassi Bálint és a korabeli lengyel költészet*. In: *Nyugatról nézve*. Budapest, 199, 7–22. p.; Szabó Géza: *Balassi Bálint nyelvváltsága*. ItK, 1989, 562–565. p.; A. Molnár Ferenc nyelvi magyarázatait vö. *Jelentéstan és stilisztika*, Budapest, 1974, 378–385. p.; Magyar Nyelvőr, 1975, 474–479. p.; uo., 1978, 208–213. p.; Magyar Nyelv, 1976, 308–320. p. és 429–435. p.; uo., 1977, 99–100. p.; uo., 1978, 399–413. p.; uo., 1979, 383–384. p. és 504–512. p.; uo., 1980, 508–512. és 116–120. p.; Barlay Szabolcs: *Balassi Bálint, az istenkereső*. Budapest, 1992.